

Spousal Financial Claims in Iranian Law: An Analysis of Ujrat al-Mithl and Nihlah

Hossein Khanlari Bahnamiri¹, Muhammad Hossein Taghipour
Darzi Naghibi², and Mahdi Taleghan Ghafari³

1. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Damghan University, Damghan, Iran. Email: H.khanlaribahnamiri@du.ac.ir
2. *Corresponding Author*, Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Babolsar, Iran. Email: mh.taghipour@umz.ac.ir
3. PhD Student in Private Law, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: m.taleghanghafari@stu.umz.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
16 February 2023
Received in revised form
09 April 2023
Accepted
20 May 2023
Available online
22 June 2025

Keywords:
ujrat al-mithl,
nihlah,
wife (zawjah),
tabarru,
right to divorce (haqq
al-talāq)

ABSTRACT

Ujrat al-mithl refers to compensation that a husband pays his wife in exchange for tasks she performs in his household, which she is not religiously obligated to undertake. Nihlah is another right granted to Muslim women under specific conditions. This article examines ujrat al-mithl and nihlah in light of the Family Protection Law, addressing the following question: What is the legal standing of ujrat al-mithl and nihlah for a wife according to Islamic jurisprudence (fiqh) and the Family Protection Law? The findings indicate that prior to the enactment of the amendment to Article 336 of the Civil Code, a wife could only demand ujrat al-mithl at the time of divorce. However, the legislature, recognizing ujrat al-mithl as a wife's right, established specific conditions for its claim through the aforementioned amendment. Nevertheless, despite the passage of the new Family Protection Law, the issue of the wife's intent (qasd) or lack thereof to perform tasks gratuitously (tabarru') remains a major source of dispute regarding claims for ujrat al-mithl. As for nihlah, despite the repeal of Note 6 of the Single Article of the Law Amending Divorce Regulations (1992)—except for clause (b)—it remains enforceable as a safeguard against the abuse of the right to divorce (haqq al-talāq).

Cite this article: Khanlari Bahnamiri, H., Taghipour Darzi Naghibi, M. H., & Taleghan Ghafari, M. (2025). Spousal Financial Claims in Iranian Law: An Analysis of Ujrat al-Mithl and Nihlah. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 19(1), 229-248. <http://doi.org/10.22034/fvh.2023.15275.1725>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <http://doi.org/10.22034/fvh.2023.15275.1725>

Introduction

In the Iranian legal system, the family is recognized as the fundamental unit of society, with its foundations laid out in Article 10 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran. This framework is grounded in Islamic law and ethics, aligned with the Iranian–Islamic social ethos, and consistent with human nature. It not only strengthens the emotional bonds between spouses but also safeguards their rights within the framework of Sharia principles. The detailed regulation of this institution has been delegated to ordinary laws.

In Islamic jurisprudence, the basis for *ujrat al-mithl* (compensation for domestic services) rests on the principle of the sanctity of a Muslim’s work—prohibiting the exploitation of another’s labor without compensation—and on the rule of respect (*qa’idat al-ihtiram*), both of which are emphasized in transmitted traditions and established legal custom (*‘urf al-‘uqalā’*). With regard to *nahla* (a gratuitous payment or gift), factors such as the duration of marital life and the husband’s financial capacity are considered significant. These concepts are reflected in Article 336 of the Civil Code and Article 32 of the Family Protection Act as the principal statutory provisions.

Under Note 6 of the Single Article of the Law on the Amendment of Divorce Regulations (1992), a wife could claim *ujrat al-mithl* only upon meeting specific conditions and at the time of divorce; otherwise, *nahla* was granted as a substitute. The 2006 amendment to Article 336 of the Civil Code expanded this right, allowing women to claim *ujrat al-mithl* during the subsistence of marriage. Ultimately, the 2013 Family Protection Act recognized *ujrat al-mithl* as an independent right alongside the *mahr* (dower), in line with jurisprudential principles. By recognizing this right without the restrictive conditions set out in the earlier Note 6, an essential question arises: what is the current legal status of *nahla* in the Iranian legal framework—especially given that its payment remains contingent upon certain conditions, such as the husband’s abuse of the right to divorce?

Methodology

This study adopts a descriptive–analytical approach, utilizing library-based research methods.

Findings

The claim for *ujrat al-mithl*—as explicitly recognized under Note to Article 336 of the Civil Code—is an established financial right of the wife, irrespective of the existence of financial stipulations between the spouses or the occurrence of divorce. This position is supported by a number of jurists and is considered irrefutable under the jurisprudential maxim “respect for a Muslim’s property and labor.” Legislative emphasis on this right in the Family Protection Act (2013)—which places *ujrat al-mithl* alongside *mahr* and maintenance (*nafaqah*) as the wife’s financial rights—underscores its elevated

status in Iranian law. In practice, the registration of a divorce is contingent upon the payment of *ujrat al-mithl* as determined by the court, unless the wife expressly consents otherwise. This approach reflects the legislature's intention to treat *ujrat al-mithl* not as a discretionary privilege but as an inherent right of the wife.

Conclusion

Under the current legislative framework, *ujrat al-mithl* is no longer considered merely a safeguard against the husband's abuse of the right to divorce. In contrast, *nahla* could function as a supplementary legal mechanism to address such abuse. Consequently, it is conceivable that a wife may claim both *ujrat al-mithl* and *nahla* concurrently.

Judicial practice, however, reveals no unified approach regarding the burden of proof in claims for *ujrat al-mithl*. Depending on the case, the burden is assigned either to the wife or the husband. Divergent views have emerged concerning the presumption of non-gratuity (*adam al-tabarru'*):

The majority opinion, based on paragraph (a) of Note 6 of the repealed 1992 divorce law, holds that although the default presumption is non-gratuity, the statutory requirement of proof for the court constitutes an exception, placing the burden on the wife.

The minority opinion contends that given the presumption of non-gratuity and the inherent difficulty of proving a negative, the party alleging gratuity (the husband) must establish the wife's intention to waive compensation.

Another view maintains that where gratuity is contingent upon the continuation of marital life, the wife's right to *ujrat al-mithl* arises upon divorce.

Despite these differences, most courts have relied on the presumption of non-gratuity, while a few have adopted the intention of gratuity as the decisive factor. Some legal scholars argue that accepting the presumption of the wife's gratuity would render paragraph (a) of Note 6 effectively redundant. Overall, the principal jurisprudential basis for awarding *ujrat al-mithl* remains the maxim of "respect for a Muslim's property," under which any act performed at another's request with recognized economic value, absent the intention of gratuity, requires compensation at the prevailing rate.

The legislative trajectory in Iran has evolved as follows:

1992 Divorce Law Amendment: *Ujrat al-mithl* could be claimed only if the marriage contract lacked a financial condition, the divorce was not initiated by the wife, and the wife had not engaged in misconduct.

2006 Reform: The right was recognized regardless of divorce conditions.

2013 Family Protection Act (Article 29): *Ujrat al-mithl* was placed on par with *mahr* and *nafaqah*, and payment was made a prerequisite for registering a divorce.

With the repeal of paragraph (a) of Note 6 and the enactment of the 2013 Family Protection Act, it appears that the legislature—drawing from Imami jurisprudence—has grounded *ujrat al-mithl* in the principle of “benefit from another’s act” (*istifā’ min ‘amal al-ghayr*). This approach extends to the marital relationship itself (subject to conditions such as asset division), unlike previous practice, which limited the right to divorce situations. The Note to Article 336 of the Civil Code, alongside the Family Protection Act, therefore reflects a more coherent and equitable stance in safeguarding the wife’s financial rights.

It is strongly recommended that the Iranian legislature, informed by the legislative experiences of other jurisdictions—particularly Islamic countries—address existing ambiguities regarding claims for *ujrat al-mithl* by codifying clear criteria. Such a framework should incorporate considerations such as the duration of marriage and define the minimum and maximum compensable amounts under the concept of *nahla*. This approach would not only prevent the erosion of women’s financial rights but also provide an effective safeguard against the misuse of the right to divorce.

Author Contributions: All authors contributed equally to this work (33.3% each).

Data Availability Statement: Applicable.

Acknowledgements: The authors wish to thank the esteemed journal reviewers who dedicated their valuable time to scrutinize the article and whose insightful comments enriched the manuscript. Gratitude is also extended to the Editor-in-Chief, the editorial board members, and all staff of the journal.

Ethical Considerations: The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: This research did not receive any financial support.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence (AI) tools were used whatsoever.

اجرت المثل زوجه و نحله با رویکردی بر قانون حمایت خانواده

حسین خانلری بهنمیری^۱، محمدحسین تقی‌پور درزی نقیبی^۲، و مهدی طالقان غفاری^۳

۱. استادیار گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دامغان، دامغان، ایران. رایانامه: H.khanlari@du.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: mh.taghipour@umz.ac.ir

۳. دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: m.taleghanghafari@stu.umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	اجرت المثل، عوضی است که مرد در قبال کارهایی که زن در خانه وی انجام می‌دهد و شرعاً موظف به انجام آن‌ها نیست، به او پرداخت می‌کند. نحله نیز از جمله حقوق زنان مسلمان است که تحت شرایطی خاص به زن تعلق می‌گیرد. هدف این مقاله مذاکره اجرت المثل و نحله با توجه به قانون حمایت از خانواده است؛ لذا سؤال این مقاله این‌گونه مطرح می‌شود که اجرت المثل زوجه و نحله، با توجه به قواعد فقه و قانون حمایت از خانواده، چه جایگاهی دارد؟ یافته‌ها حاکی از آن است که قبل از وضع تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی، زوجه فقط در زمان طلاق، حق مطالبه اجرت المثل داشته است؛ اما قانون‌گذار با این عقیده که اجرت المثل حق زوجه است، با وضع تبصره ذکرشده، شرایطی را برای مطالبه آن مقرر کرده است. با این حال، علی‌رغم تصویب قانون جدید حمایت خانواده، موضوع قصد و عدم قصد تبرع زوجه همچنان منشأ بسیاری از اختلافات درخصوص مطالبه اجرت المثل است. موضوع نحله نیز با وجود نسخ تبصره ۶ ماده واحده قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق، مصوب ۱۳۷۱ - به‌غیر از بند «ب» آن - همچنان به‌عنوان ضمانت اجرایی برای جلوگیری از سوءاستفاده از حق طلاق، قابل مطالبه است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱	
کلیدواژه‌ها: اجرت المثل، نحله، زوجه، تبرع، حق طلاق	

استناد: خانلری بهنمیری، حسین؛ تقی‌پور درزی نقیبی، محمدحسین؛ و طالقان غفاری، مهدی (۱۴۰۴). اجرت المثل زوجه و نحله با رویکردی بر قانون حمایت خانواده. *مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق*، ۱۹(۱)، ۲۳۶۸-۲۳۸۳.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2023.15275.1725>

مقدمه

نهاد خانواده در نظر قانون‌گذار ایرانی واحد بنیادی جامعه است.^۱ در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این واحد بنیادی جامعه بر مبنای حقوق و اخلاق اسلامی پایه‌ریزی شده است. پیش‌بینی این نهاد در اصل دهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، با عرف ایرانی که غالباً بر پایه حقوق اسلامی شکل گرفته و با طبیعت انسانی نیز سازگاری دارد، نه تنها روابط عاطفی زوجین را مستحکم‌تر می‌نماید، بلکه حقوق طرفین این قرارداد مبنی بر حقوق اسلامی را نیز حفظ خواهد نمود. پیش‌بینی مقررات تنظیم‌کننده روابط این واحد بنیادی جامعه بر عهده قوانین عادی است. به نظر می‌رسد در فقه، اساس اجرت‌المثل، با توجه به خدمات زوجه در خانه و حرمت عمل مسلمان است که تعریف می‌شود و قاعده احترام در این خصوص در نزد عقلا و روایات مختلف، از اهمیت برخوردار است. در خصوص نحله نیز می‌توان گفت که سنوات زندگی مشترک و توان مالی زوج مهم تلقی می‌شود. در این میان، مواد ۳۳۶ قانون مدنی و ماده ۳۲ قانون حمایت از خانواده از مهم‌ترین مواد قانونی در رابطه با جایگاه اجرت‌المثل و نحله به حساب می‌آیند. مطابق بند الف تبصره ۶ ماده واحده قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق زوجه تنها در صورت وجود شرایطی، آن هم در زمان وقوع طلاق حق مطالبه اجرت‌المثل داشته است و در صورت عدم دریافت اجرت‌المثل مطابق بند ب تبصره مذکور پرداخت نحله به زوجه مقرر شده بود، اما در سال ۱۳۸۵ با الحاق تبصره‌ای به ماده ۳۳۶ قانون مدنی، حق مطالبه اجرت‌المثل توسط زوجه در ایام زوجیت مطرح شده است و سرانجام قانون‌گذار در سال ۱۳۹۱ در قانون جدید حمایت خانواده، اجرت‌المثل کارهای زوجه را در ردیف سایر حقوق از جمله مهریه مقرر نموده است. حقی که با توجه به مبنای فقهی نیز شناسایی شده است.

حال که قانون‌گذار اجرت‌المثل را به عنوان حق زوجه شناسایی کرده و مطالبه آن نیاز به احراز شرایط مقرر در قسمت نخست تبصره ۶ ماده واحده مذکور ندارد، سؤالاتی در خصوص جایگاه اجرت‌المثل و نحله در قانون مدنی به ذهن متبادر می‌شود که نیازمند پاسخ قابل استناد است؛ از جمله اینکه حکم به پرداخت نحله منوط به احراز شرایط مقرر در تبصره ۶ چگونه است؟ این مسئله باید با توجه به اراده قانون‌گذار از وضع تبصره ۶ ماده واحده قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق که بحث سوءاستفاده زوج از حق طلاق است، بررسی شود؛ لذا در این مقاله کوشش شده است تا بیان جایگاه اجرت‌المثل زوجه و نحله با توجه به قانون جدید حمایت خانواده و فقه تحلیل شود. به نظر می‌رسد قانون‌گذار شرایطی را برای مطالبه اجرت‌المثل حق زوجه در نظر گرفته است، اما علی‌رغم تصویب قانون جدید حمایت خانواده، همچنان موضوع قصد و عدم قصد تبرع زوجه منشأ بسیاری از اختلافات در خصوص مطالبه اجرت‌المثل است.

۱. اصل دهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد: «از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین، مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد».

مفهوم شناسی

۱- مفهوم اجرت المثل

اجر مابازاء عمل است (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ص. ۷۸). اجرت به مزد، مزدکار، حق القدم و دستمزد معنا شده است (دهخدا، ۱۳۷۲، ص. ۸۸۴). اجرت به اجرت المسمی و اجرت المثل تقسیم می‌شود. اجرت المثل در مقابل اجرت المسمی، یعنی اجرت مذکور در عقد اجاره است و به معنای اجرت منافع استیفاشده یا تلف شده از مال یا عمل غیر است (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۶، ص. ۸۶). از آنجا که اجرت المثل بدل قیمت واقعی منافع است باید باملاحظه اجاره امثال مورد اجاره تعیین شود.

اجرت المسمی: مقدار اجرتی که در عقد بر آن توافق شده یا اینکه پرداخت آن مبلغ در نزد طرفین عقد معین باشد.

اجرت المثل: اجرت متعارفی است که بدون تعیین از جانب طرفین عقد نسبت به عمل، بعد از انجام کار پرداخت می‌شود.

چون غالباً زوجین درخصوص اجرت کارهایی که زوجه به درخواست زوج انجام می‌دهد و از وظایف شرعی او نبوده سخن به میان نمی‌آورند! به عبارتی دیگر چون این اجرت بین زوجین مشخص نمی‌باشد، لذا تحت عنوان اجرت المثل مطرح می‌شود.

۲- مفهوم نحله

نحله اسمی است از ریشه نحل و به معنای عطایی است که در مقابل ثمن یا چیزی قرار نگرفته باشد (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ص. ۷۴). راغب معنای اصلی نحله را از زنبور عسل گرفته و معتقد است: مهریه را از آن جهت نحله می‌گویند که عطیه مرد مثل عطیه زنبور عسل عوض مالی ندارد (طریحی، ۱۴۰۸ق، ص. ۲۸۲). فراهیدی بیان می‌دارد: نحله آن است که تو به انسان چیزی بدهی بدون اینکه عوض طلب کنی (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ص. ۲۳). در لسان العرب هم به همین مفهوم آمده است «نحله از جانب پروردگار برای زنان قرارداده شده به این صورت که مردان چیزی به عنوان صداق به ایشان بپردازند و برای زنان چیزی از انواع غرامت را قرار نداده است» (ابن منظور، ۱۴۰۸ق، ص. ۶۵).

فقیهان تعبیرات مختلفی از آن دارند که قدر متیقن تمام آن‌ها این است که «نحله چیزی است که عوض در آن نباشد» (طوسی، ۱۳۷۸، ص. ۳۶۹).

پرداخت نحله یا عطیه به زن در هنگام طلاق که در بند ۶ تبصره ۶ قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق آمده بود، لیکن با تصویب قانون حمایت خانواده ۱۳۹۱ صراحتاً نسخ شده است از آیات قرآنی نشأت گرفته ولی با عنوان متاع از آن یاد شده است: «للمطلقات متاع بالمعروف حقاً علی المتقین» (بقره ۲۴۱) برای زنان مطلقه بهره‌ای شایسته است چنان که درخور مردان پرهیزکار می‌باشد.

شناسایی اجرت در قبال حق زوجه (مطالبه اجرت‌المثل و مبانى قانونى آن در گستره حق زوجه)

در این مبحث، با تبیین سابقه فقهی حق زوجه برای مطالبه اجرت‌المثل و مبانى قانونى آن، اجرت‌المثل زوجه به‌عنوان حق غیرقابل‌انکار او بررسی خواهد شد.

۱- سابقه فقهی و فتاواى فقیهان در مسئله اجرت‌المثل زوجه

از نظر فقهی، پرداخت اجرت‌المثل از یک شرط کلی که همان احترام به عمل مسلم و پرداخت دستمزد عامل است، تبعیت می‌کند. پیامبراکرم (ص) می‌فرماید: «سباب المؤمن فسوق وقتاله کفر اکل لحم معصیه و حرمة مال کدمه» (حرّ عاملى، ۱۴۱۴ق، ص. ۱۵۴).

احترام مال و عمل مسلم به این معناست که نمی‌توان در مال مسلم به‌طور مجانی تصرف نموده و به حقوق او تعدی نمود، به‌جهت اینکه تجاوز به حقوق وی جایز نیست. همین‌طور هم اگر عملی از جانب وی انجام شود، محترم بوده و باید اجرت آن پرداخت شود (مصطفوی، ۱۴۱۷ق، ص. ۲۴).

در خصوص سابقه فقهی مسئله مطالبه اجرت‌المثل توسط زوجه باید بیان داشت در تألیفات فقیهان غیرمعاصر طرح مسئله به‌شکل امروزی صورت نگرفته است؛ لیکن می‌توان به احکامی که در خصوص شیردادن طفل وجود دارد اشاره نمود.

مطابق این احکام، بر مادر واجب نیست، در طول مدتی که طفل نیاز به شیرخوردن دارد، به فرزند خود شیر دهد و در صورت پذیرش این امر حق مطالبه اجرت را دارد (شهید اول، ۱۳۸۳، ص. ۹۹). لذا زوج نمی‌تواند همسر خود را مجبور کند به فرزند خود شیر دهد، زیرا زوجیت موجب نمی‌شود که شوهر مالک منافع همسر خود گردد، اما اگر پدر توان مالی نداشته باشد، بر مادر واجب است کودک خود را شیر دهد و در این صورت اجرتی برای مادر نخواهد بود (شهید ثانی، ۱۳۸۵، ص. ۳۴۲). در این گستره، امام خمینی (ره) فرمودند: «کار زن در منزل شوهر اگر به‌قصد تبرع یا بدون امر شوهر انجام گرفته، استحقاق اجرت ندارد» (کربمی، ۱۳۶۵، ص. ۱۳۷). آیت‌الله محمدتقی بهجت (ره) می‌فرماید: «اگر مرد از زن خواسته که کار کند و قصد تبرع زن ثبت نیست مرد اجرت زن را ضامن است و اگر بدون درخواست مرد، زن کار کرده، مرد ضامن اجرت او نیست، هرچند بدون قصد تبرع کار کرده است». همچنین آیت‌الله سیدعلی سیستانی در این مورد فرموده‌اند: «بستگی به قصد عمل‌کننده دارد که قصد تبرع نکرده باشد، با فرض اینکه مرد امر کرده باشد و متعارف این نباشد که زن مجانی کار کند». آیت‌الله صافی گلپایگانی نیز می‌فرماید: «موارد مختلف است، به‌طور کلی هر کاری که زوجه به دستور و درخواست زوج انجام دهد؛ و قرینه و شاهی بر مجان و تبرع در بین نباشد، زوجه می‌تواند در مقابل آن اجرت طلب کند».

همان‌طور که ملاحظه شد فقیهان معاصر در حق مطالبه اجرت‌المثل توسط زوجه تردید ننمودند. ظاهراً امام خمینی (ره) اصل عدم قصد تبرع را برگزیده‌اند. آیت‌الله بهجت فرض را بر عدم قصد تبرع دانسته و آن را مفروض دانسته است. آیت‌الله سیستانی علاوه بر توجه به قصد تبرع، نظر عرف را نیز مدنظر قرار داده است. آیت‌الله صافی گلپایگانی نیز، عدم قصد تبرع در صورت عدم وجود قرینه مخالف را، مفروض انگاشته است. بنابراین، آنچه در فتاواى فقیهان مدنظر قرار گرفته این است که اجرت‌المثل به‌عنوان حق

زوجه شناسایی شده است و اختلاف اندک در این نظرات دربارهٔ احراز قصد تبرع یا عدم قصد تبرع زوجه است. پس در فقه امامیه قاعدهٔ احترام مال مسلم در زمینهٔ اجرت‌المثل می‌تواند مهم‌ترین اصل به حساب آید؛ زیرا اکثر فقیهان قاعدهٔ فوق را پذیرفته‌اند.

استدلال قاعدهٔ احترام مال مسلم بر دو مقدمه بنیان گرفته است: (۱) مالیت‌داشتن فعل انسان (مسلمان)؛ (۲) وجوب رضایت از عمل (مال) غیر از ضمان منافع آن. همچنین شایان ذکر است که دلیل فقط قاعدهٔ احترام نیست، بلکه بنای عقلا و آیهٔ ۶ سورة طلاق نیز می‌تواند مستند اثبات مشروعیت اجرت‌المثل زوجه باشد. در این آیه آمده است که:

آن‌ها [زنان مطلقه] را هر جا که خودتان سکونت دارید و در توانایی شماست سکونت دهید؛ و به آن‌ها زیان نرسانید تا آن‌ها را در تنگنا قرار دهید [و مجبور به ترک منزل شوند]؛ و اگر باردار باشند، نفقهٔ آن‌ها را بپردازید تا وضع حمل کنند؛ و اگر برای شما [فرزند را] شیر می‌دهند، پاداش آن‌ها را بپردازید؛ و [دربارهٔ شیردادن فرزند] به‌طور شایسته با یکدیگر مشاوری کنید؛ و اگر به توافق نرسیدید، زن دیگری او را شیر خواهد داد.

آورده شد که مالیت‌داشتن فعل مسلمان و وجوب رضایت از مال غیر از ضمان منافع آن، دو گزاره در اثبات قاعدهٔ احترام مال مسلم هستند. در خصوص گزارهٔ اول، مالیت‌داشتن فعل انسان یا ارزش مالی داشتن سود و منفعت شخص مسلمان، مورد توافق و نظر اکثر فقیهان است؛ لذا گزارهٔ اول در جهت اثبات، مفروغ‌ عنه در نظر فقیهان گرفته شده است. همچنین نظر امام خمینی در تأیید مدعای فوق، بدین‌گونه است که «عمل شخص حر، مال است و فرقی نیست بین اینکه عامل کاسب باشد یا نباشد» (خمینی، ۱۳۴۸، ص. ۲۰). بر این اساس، به‌طور کلی می‌توان گفت که در هر موضوع فقهی، پرداخت اجرت‌المثل از یک شرط کلی پیروی می‌کند که آن احترام به فعل قطعی و پرداخت اجرت‌المثل است.

در استحقاق اجرت برای عامل در فرض اینکه قصد پرداخت داشته باشد و عامل بخواهد با اختیار خود این کار را انجام دهد، دو شرط مطرح شده است: (۱) عمل به عرف و عادت اجرت‌المثل باشد؛ (۲) شخصیت یا شأن عامل طوری باشد که با توجه به عمل خود اجرت بگیرد. در بین اولویت هر کدام از این شرایط، بین علامه حلی و محقق حلی اختلاف است که کدام‌یک از این دو شرط اصلی و کدام فرعی است و آیا اجتماع هر دو لازم است یا هریک به‌تنهایی می‌تواند دلیل باشد. محقق معتقد است اگر اجرت‌گرفتن در شأن عامل باشد مستحق اجرت است (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ص. ۱۱۷). این در حالی است که علامه، شرط اول را می‌پذیرد (علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ص. ۲۱۷) و آن را فرض مسئله در نظر می‌گیرد. باین‌حال، در خصوص اجرت‌المثل زوجه هر دو قول واحد دارند، چه اینکه شکی نیست که نوع عمل زوجه در عرف و عادت بدون لحاظ شأنیت عامل اجرت‌دار است. باین‌حال، می‌توان گفت که اکثر فقیهان بر این‌قولند که اجرت‌المثل، با توجه به خدماتی که زوجه در منزل انجام می‌دهد و جز وظایف و تعهدات او نیست تعلق می‌گیرد؛ از جهت دیگر تعلق گرفتن اجرت به زن با توجه به وظایفی که شرع و قانون اسلامی برای او در نظر گرفته است، بنا بر حاصل‌شدن شرایطی است که در گسترهٔ استیفا در نظر گرفته شده است؛ می‌توان گفت که دیدگاه فوق در حقوق مدنی جمهوری اسلامی نیز لازم‌الاتباع است.

۲- مبانى قانونى و نحوه اثبات مطالبه اجرت‌المثل

مبانى قانونى مطالبه اجرت‌المثل و نحوه اثبات اين حق در نظام حقوقى ايران در ذيل عناوين قانون مدنى و رويه قضايى و قانون حمايت خانواده قابل بررسى است.

۲-۲- تبصره قانون مدنى

بررسى اين مطلب كه آيا مطالبه اجرت‌المثل توسط زوجه مبانى قانونى دارد يا خير، مى‌توان به تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنى استناد نمود. در اين تبصره آمده است: «چنانچه زوجه كارهايى را كه شرعاً به عهده وى نبوده و عرفاً براى آن كار اجرت‌المثل باشد، به دستور زوج و با عدم قصد تبرع انجام داده باشد و براى دادگاه نيز ثابت شود، دادگاه اجرت‌المثل كارهاى انجام گرفته را محاسبه و به پرداخت آن حكم مى‌نماید». مطابق اين ماده، اثبات استحقاق زوجه براى مطالبه اجرت‌المثل، منوط به احراز چهار شرط است:

۱. زوجه به دستور يا درخواست زوج كار را انجام داده باشد؛

۲. كار شرعاً برعهده زوجه نبوده باشد؛

۳. براى آن كار در عرف اجرت در نظر گرفته شود؛

۴. زوجه با عدم قصد تبرع كار را انجام داده باشد.

بايد بيان داشت كه در مورد شرط اول، يعنى امر به اقدام و انجام دادن كار مورد استفاده، بحث اختلافى وجود نخواهد داشت. لذا بايد تقاضايى وجود داشته باشد و در پى آن، عملى انجام شود تا با وجود شرايط ديگر، شخص را مستحق مطالبه اجرت‌المثل دانست، زيرا در صورت عدم وجود يكي از دو شرط ذكرشده، قانون چنين حقي را به شخص نمى‌دهد، مثل اينكه زوجه بدون تقاضاى زوج، اقدام به نظافت خانه نمايد كه در اينجا به علت عدم وجود شرط امر به اقدام، زوجه مستحق اجرت‌المثل نخواهد بود. اما مشكلي كه براى زوجه وجود دارد، مسئله اثبات اقدام بر اساس دستور زوج است، زيرا درخواست زوجه و درپى آن اقدام، در محيط خانه به دور از ديد ساير اشخاص انجام مى‌شود؛ بر همين اساس، اثبات آن امرى مشكل است. اما چون دعوای مطالبه اجرت‌المثل، از جمله دعوای مالی محسوب می‌شود، زوجه می‌تواند، مطابق مواد ۱۲۷۰ به بعد قانون آيين دادرسی مدنى، درخواست اتیان سوگند زوج را نمايد.

در مورد شرط دوم نيز در مبحث سابقه فقهی مسئله توضیح دادیم.

اما در خصوص دو شرط ديگر، يعنى اجرت‌داشتن عمل در عرف و قصد تبرع، نياز به تأملی بیشتر است. در سومين شرط از شرايط مذکور بيان شد كه عمل بايد از جمله اعمالی باشد كه عرفاً به آن اجرت مى‌دهند. حال سؤالی كه اينجا مطرح مى‌شود اين است كه آيا عرف براى عملى كه زوجه به تقاضاى زوج انجام داده، اجرت در نظر مى‌گيرد؟

۱. ماده ۲۷۰: «در مواردی كه صدور حكم دادگاه منوط به سوگند شرعى باشد، دادگاه به درخواست متقاضی، قرار اتیان سوگند صادر کرده و در آن، موضوع سوگند و شخصی را كه بايد سوگند ياد كند، تعيين مى‌نماید.» ماده ۲۷۱: «در كليه دعوای مالی و ساير حقوق الناس از قبيل نكاح، طلاق، رجوع در طلاق، نسب، وكالت و وصيت كه فاقد دلايل و مدارك معتبر ديگر باشد، سوگند شرعى به شرح مواد آتی مى‌تواند ملاك و مستند صدور حكم دادگاه قرار گيرد.»

در اینکه عمل انجام‌شده، صرف‌نظر از فاعل آن عمل، دارای اجرت است، تردیدی نیست. به‌طور مثال، نظافت خانه عملی است که توسط هر شخصی انجام‌پذیر است و از جمله وظایف شرعی زوجه نیست و عرف برای آن اجرت در نظر می‌گیرد. لیکن، عرف برای انجام عملی که به‌طور معمول به‌قصد احسان و نزاکت انجام می‌شود، اجرتی در نظر نمی‌گیرد (محقق داماد، ۱۳۸۶، ص. ۲۷۲)، هرچند به امر دیگری انجام شود. از جمله مواردی که می‌توان گفت شخص به‌قصد احسان و نزاکت عملی را انجام می‌دهد، همین مورد است: اقدام زوجه به انجام کارهایی در پی تقاضای زوج. این داور عرف مورد حمایت است، زیرا وقتی زوجه به تقاضای مشروع زوج پاسخ مثبت می‌دهد، در واقع به‌قصد احسان و دلجویی از زوج این قبیل کارها را انجام می‌دهد. در نتیجه، عرف اجرتی برای این قبیل کارها در نظر نمی‌گیرد. اما باید توجه داشت اینکه کارهای انجام‌گرفته به‌قصد احسان و نزاکت می‌باشد، معطوف به قصد زوجه می‌گردد، نکته‌ای که در شرط چهارم بررسی خواهد شد.

در مورد شرط چهارم، یعنی قصد عدم تبرع، نیز در خصوص مطالبه اجرت‌المثل زوجه با مشکل اثباتی روبه‌رو خواهد شد؛ زیرا در این مورد خاص، یعنی انجام کارها توسط زوجه به درخواست زوج، یک اماره وجود دارد به‌نام ظاهر. این اماره مبین این حکم است که کارهایی که زوجه به تقاضای زوج انجام داده، به‌قصد تبرع است و این اماره بر اصل عدم ترجیح دارد. به‌ویژه اینکه این اماره با قرائن دیگر تقویت می‌شود، ازجمله: اظهار محبت به شوهر، خدمت فزون‌تر به فرزندان، تشکر از تلاش‌های زوج در خارج از خانه که برای رفاه خانواده انجام می‌دهد. لذا وجود این اماره (قصد تبرع) زوجه را در استناد به تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی با مشکل مواجه می‌سازد؛ زیرا از یک جهت، اکثر زنان خود را در خانواده بیگانه فرض نمی‌کنند تا به‌فکر اجرت باشند و از جهت دیگر، لزوم حفظ بنیان خانواده و نیز احساس مسئولیت اکثر زنان به بقای آن موجب می‌شود فکر اجرت به ذهن زوجه خطور نکند. به‌عبارت دیگر، خانواده برای زوجه محل کسب اجرت نیست، بلکه محل آرامش و آسایش اوست و هر کاری انجام می‌دهد برای خانواده است. بنابراین، ظاهر این است که کارهایی که زوجه به تقاضای شوهر انجام داده، به‌قصد تبرع بوده است (گرجی و همکاران، ۱۳۸۴، صص. ۲۲۰، ۲۸۲) و چون ظاهر یک اماره محسوب می‌شود، خصوصاً اگر با قرائنی مثل اظهار محبت به شوهر همراه باشد، بر اصل عدم تقدم می‌یابد (کاتوزیان، ۱۳۸۴، ص. ۲۷۴). در نتیجه، اماره (قصد تبرع) بر اصل عدم قصد تبرع حکومت دارد و اثبات این امر که زوجه با قصد عدم تبرع اقدام به چنین کارهایی کرده، بر عهده خود وی می‌باشد و اثبات امر عدمی نیز بسیار مشکل است.

۲-۲- رویه قضایی

رویه قضایی در خصوص چگونگی اثبات وجود حق اجرت‌المثل ثابت نمی‌باشد. حسب مورد، اثبات وجود یا عدم وجود حق، بر عهده زوجه یا زوج است. در یک نشست قضایی در دادگستری مبارکه (معاونت آموزش قوه قضاییه، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۵) در خصوص قصد تبرع یا عدم قصد تبرع نظراتی متفاوت ابراز شده است. اکثریت بر این نظر بودند: هرچند اصل بر عدم تبرع است، زیرا در بند الف تبصره ۶ ماده واحده قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق تصریح شده است که «باید برای دادگاه ثابت شود» اصل مذکور استثنا

خورده و باید اثبات شود و بار اثبات بر عهده زوجه می‌باشد. اما اقلیت معتقدند با توجه به حکومت اصل عدم تبرع و اینکه اثبات امر عدمی محال است در نتیجه مدعی تبرع باید قصد تبرع زوجه را اثبات نماید. البته نظری دیگر نیز بیان شده است که منتسب به آیت‌الله مکارم شیرازی است: «اگر تبرعی بودن واقعاً مشروط به ادامه زندگی زناشویی بوده، در این صورت، [زوجه] حق مطالبه در فرض طلاق دارد» (مرکز تحقیقات فقهی قوه قضائیه، ۱۳۸۲، ص. ۱۳۵). اما در رویه عملی محاکم، عکس نظرات بالا مصداق دارد به گونه‌ای که اکثر محاکم (دادنامه‌های ۶۰، ۱۶۲ و ۲۵۱، شعبه ۱۵، ۱۳۸۱؛ دادنامه ۱۹۸، شعبه ۹، ۱۳۸۱) اصل عدم تبرع و اقلیت (دادنامه ۱۷۶۴، شعبه ۱۷۱۹ دادگاه عمومی تهران، ۱۳۸۰) قصد تبرع را ملاک قرار می‌دهند که حسب مورد اثبات آن بر عهده زوج یا زوجه خواهد بود.

عده‌ای بر این عقیده‌اند که فرض قصد تبرع زوجه، سبب می‌شود بند الف تبصره ۶ ماده واحده قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق (که به موجب قانون جدید حمایت خانواده نسخ شده است) عملاً کاربردی نداشته باشد (انصاری پور و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۹).

۳-۲- نظر مختار

عمده‌ترین دلیلی که پرداخت اجرت‌المثل به زوجه را لازم می‌داند، قاعده احترام مال مسلم است. اگر شخصی به امر دیگری کاری انجام دهد، چنانچه این کار عرفاً دارای ارزش اقتصادی و بدون قصد تبرع انجام یافته باشد، آمر به اندازه اجرت‌المثل ضامن است، مستند ضمان، قاعده احترام است، بدین توضیح که هرچند انسان آزاد خودش مال نیست، ولی کار او مال محسوب می‌شود و مقتضای احترام مال، مسئولیت و ضمان است (محقق داماد، ۱۳۸۶، ص. ۲۱۷).

در قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۷۱، مطالبه اجرت‌المثل توسط زوجه، در صورتی امکان‌پذیر بود که اولاً در خصوص امور مالی در عقد نکاح یا عقد دیگر شرطی وجود نمی‌داشت و ثانیاً طلاق به درخواست زوجه یا ناشی از تخلف وی از وظایف همسری یا سوءاخلاق و رفتار وی نمی‌بود، بلکه در سوءاستفاده زوج از حق طلاق ریشه داشت. لیکن قانون‌گذار در سال ۱۳۸۵ به این امر پی برده است که مطالبه اجرت‌المثل حق زوجه می‌باشد و ارتباطی به طلاق ندارد، چنان که آیت‌الله صافی گلپایگانی نیز فرمودند: «در مسئله اجرت‌المثل کار و عمل زوجه در خانه زوج، اگر به دستور شوهر و به قصد گرفتن اجرت انجام داده باشد، اجرت‌المثل را طلبکار است خواه شوهر او را طلاق دهد یا همسری آن‌ها برقرار باشد» (مؤسسه آموزشی و پژوهشی قضاء، ۱۳۹۰، ص. ۱۴). لذا قانون‌گذار صرف‌نظر از اینکه شرطی راجع به امور مالی بین زوجین شده است یا خیر، یا اینکه طلاق در حال وقوع باشد یا خیر، این حق را در تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی به صراحت مقرر داشته است، حتی که طبق قاعده فقهی احترام مال و عمل مسلم غیرقابل انکار است. قانون‌گذار در سال ۱۳۹۱ در قانون حمایت خانواده، این حق را در ردیف مهریه و نفقه قرار داده است. در ماده ۲۹ قانون حمایت خانواده، دادگاه مکلف به تعیین اجرت‌المثل زوجه مطابق با تبصره ماده (۳۳۶) قانون مدنی است. این امر مبین آن است که مقنن مطالبه اجرت‌المثل را حق مسلم زوجه تلقی

نموده است، به گونه‌ای که ثبت طلاق بدون پرداخت اجرت‌المثلی که دادگاه برای زوجة تعیین کرده است امکان‌پذیر نیست، مگر با رضایت زوجة.

با وجود اختلافات فراوان در میان حقوق‌دانان و رویه قضایی، در زمینه عدم قصد تبرع و قصد تبرع زوجة به نظر می‌رسد قانون‌گذار اصل قصد تبرع را مطابق تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی پذیرفته و اثبات خلاف آن بر عهده زوجة است.

بر این اساس، با توجه به نسخ تبصره الف ماده واحده پیش‌گفته، پس از تصویب قانون حمایت از خانواده، مصوب ۱۳۹۱ در زمینه اجرت‌المثل می‌توان گفت که قانون‌گذار استیفای از عمل دیگری را اصل قرار داده است و همان‌طور که در سطور پیش آورده شد مبنای این نگرش، فقه امامیه است. براین‌مبنا، به نظر می‌رسد که اجرت‌المثل در زمان زناشویی در صورت حصول شرایط لازم مانند شرط تنصیف دارایی و اموال به‌شکل جداگانه و مجزا، قابل‌مطالبه است. از این جهت به نظر می‌رسد که نگرش قانون‌گذار بر اساس تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی و قانون حمایت از خانواده مصوب ۱۳۹۱ نسبت به استیفای حقوق زن در زمینه حق اجرت‌المثل منطقی‌تر است و حق اجرت‌المثل را حتی در زمان زناشویی بنا بر شروطی به رسمیت می‌شناسد. این در حالی است که قانون‌گذار پیش از این، حق اجرت‌المثل را منوط بر طلاق در نظر می‌گرفت که عملاً زوجة را در زندگی زناشویی از اجرت‌المثل، محروم می‌ساخت.

ماهیت نحله در فقه

از مهم‌ترین منابع در اسلام در خصوص نحله، قرآن است. قرآن کریم در خصوص نحله می‌فرماید: «وللمطلقات متاع بالمعروف حقاً علی المتقین» (بقره ۲۴۱)؛ مردان، زنانی را که طلاق دهند به چیزی بهره‌مند کنند، که این کار سزاوار مردم پرهیزکار است. در این گونه موارد، منظور از متاع هدیه‌ای است که مرد پس از طلاق به زن می‌دهد. در این آیه که پایان احکام طلاق است، برای پرهیز از انتقام و اظهار کینه تا حد امکان نسبت به زنان مطلقه سفارش شده است و بر این امر تأکید دارد که مردان موظف‌اند به همسری که طلاق می‌دهند هدیه‌ای بدهند و این وظیفه برای همه مردان متقی مقرر شده است. البته ظاهر این آیه شامل همه زنان مطلقه می‌شود، اما همان‌طور که در آیه ۲۳۶ بقره آمده است، هدیه‌دادن در صورتی واجب است که مهریه معین نشده باشد و عقد نیز انجام نشده باشد؛ بنابراین در موارد دیگر حکم، جنبه مستحبی خواهد داشت و در واقع یکی از دستورات کاملاً انسانی است که در اسلام وارد شده است. یکی دیگر از منابع فقهی که مشروعیت نحله مستند به آن است، سنت است.

بر اساس روایات معتبر متعدد، بخشش برای زنان مطلقه لازم است: «روایت امیرالمؤمنان علیه‌السلام که بر همه زنان مطلقه، متعه حکم فرمود: لكل مطلقه متعه الا المختلعه» (بروجردی، ۱۳۸۰، ص. ۵۷۲). لذا در فقه اسلامی نیز برخی بر این اعتقادند نحله، همان متعه طلاق است که زوج باید به همسر خود پس از طلاق ببخشد (جزری، بی‌تا، ص. ۲۹۲). قائلان به این نظر بر این باورند که متعه از دو نظر شباهت با نحله دارد: اول اینکه متعه به مطلقه اختصاص دارد (بحرانی، ۱۴۰۵ق، ص. ۲۰۸)؛ دوم اینکه بر مبنای آیه ۲۳۶ سورة بقره، تمکن زوج، ملاک پرداخت متعه از جانب زوج است (حلی، ۱۴۱۰ق، ص. ۵۸۳) که در نحله نیز

وسع مالی زوج ملاک تعیین پرداخت و بخشش است. نگرش دیگری نیز نسبت به نحله در فقه امامیه وجود دارد که مبتنی بر ادله احکام حکومتی است. این گروه از فقیهان بر این اعتقادند که همان طور که حقوق مالی نحله با توجه به مصلحت مطلقه بنا می‌گیرد یعنی جبران خسارت مادی و معنوی در این گستره، اصل است و مصلحت فوق، مورد تأیید شارع مقدس اسلام بوده است (هدایت‌نیا گنجی، ۱۳۸۵، ص. ۳۲). لذا قوانین مرتبط با نحله را می‌توان بر مبنای مصلحت با توجه به ادله احکام حکومتی در نظر گرفت که البته قول فوق نزد عموم فقیهان پذیرفته نیست؛ لذا قول اول، معمولاً مورد مذاقه در زمینه نحله در فقه امامیه قرار می‌گیرد.

ماهیت نحله در حقوق

«نحله» در سال ۱۳۷۱ به‌منظور حمایت مالی از زوج و تحقق عدالت بیشتر برای زنان در بند (ب) تبصره ۶ قانون اصلاح مقررات طلاق به‌رسمیت شناخته شد که به‌صورت مختصر و مفید قابل‌تعریف است. تعریف آن را می‌توان پرداخت مبلغی از سوی زوج به زوجه، در زمان طلاق در نظر گرفت. در آخرین تحولات در زمینه حقوق خانواده، قانون‌گذار در سال ۱۳۹۱ قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق را لغو کرد. با وجود این امر، نهاد «نحله» از این نسخ مستثنی است و در نتیجه قانون‌گذار همچنان بر مفاد آن پایبند بوده است. با توجه به این تحولات؛ در روند قانون‌گذاری این نهاد حمایتی؛ ابهامات و تعارضاتی در مفهوم نحله رخ داده است (ابهری، طالقان غفاری، ایوبی، و نعمتی، ۱۴۰۱). علاوه بر مورد مذکور، از آنجاکه هر صاحب‌حقی این امکان را دارد که گاهی در گستره حقوق خود سوءاستفاده‌ای را صورت دهد، مرد نیز ممکن است از حق طلاق خود سوءاستفاده کند و بخواهد بدون دلیل معتبر قانونی یا عرفی از آن بهره‌گیرد؛ لذا برای جلوگیری از این سوءاستفاده در اسلام و به‌تبع آن در قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، تدابیری اندیشیده شده است.

قانون حمایت از خانواده و نگرش آن به اجرت‌المثل و نحله

قانون‌گذار در ماده ۲۹ قانون حمایت خانواده مقرر داشته است: «دادگاه ضمن رأی خود با توجه به شروط ضمن عقد و مندرجات سند ازدواج، تکلیف... اجرت‌المثل ایام زوجیت طرفین مطابق تبصره ماده (۳۳۶) قانون مدنی تعیین... می‌کند».

شاید بتوان، جهت رفع این اختلافات به ماده ۳۰ قانون جدید حمایت خانواده، استناد نمود و اصل عدم قصد تبرع را پذیرفت. این ماده مقرر می‌دارد: «در مواردی که زوجه در دادگاه ثابت کند به امر زوج یا اذن وی از مال خود برای مخارج متعارف زندگی مشترک که بر عهده زوج است هزینه کرده و زوج نتواند قصد تبرع زوجه را اثبات کند، می‌تواند معادل آن را از وی دریافت نماید».

اما باید بیان داشت؛ قانون‌گذار در ماده قبل (ماده ۲۹ همان قانون) تعیین اجرت‌المثل را منوط به احراز شرایط تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی کرده و یکی از این شرایط، اثبات عدم قصد تبرع زوجه است؛ زیرا مطابق این تبصره، کارهایی که زوجه با عدم قصد تبرع انجام داده، باید برای دادگاه ثابت شود، به‌عبارت

دیگر، اصل را بر قصد تبرع نهاده است و خلاف آن را باید زوجه ثابت کند؛ لذا اینکه قاعده مندرج در ماده ۳۰ قانون حمایت خانواده یعنی پذیرفتن اصل عدم قصد تبرع، قابل تسری در مورد اجرت‌المثل است، جای تأمل دارد، زیرا از قانون‌گذار عاقل، نقض شرایط مندرج در یک ماده قانونی، با یک ماده قانونی دیگر در همان قانون، بعید است.

طلاق در اسلام امری ناپسند است و مرد نباید از روی هوس و بدون دلیل موجه اقدام به طلاق زن خود کند. صرف قواعد اخلاقی برای جلوگیری از طلاق‌های ناروا کافی نیست، بلکه ضمانت اجرای حقوقی لازم است و به‌عبارت دیگر، پاره‌ای تدابیر حقوقی برای جلوگیری از سوءاستفاده مرد از حق طلاق باید به کار گرفته شود (صفایی و امامی، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۱). قانون اصلاح مقررات مربوط به طلاق مصوب ۱۳۷۱ به‌جز بند ۶ تبصره (۶) آن مطابق ماده ۵۸ قانون جدید حمایت خانواده صراحتاً نسخ گردیده است. تبصره ۶ ماده واحده مقرر می‌داشت: «پس از طلاق در صورت درخواست زوجه، مبنی بر مطالبه حق الزحمه کارهایی که شرعاً به‌عهده وی نبوده است، دادگاه بدو از طریق مصالح نسبت به تأمین خواسته زوجه اقدام می‌نماید و در صورت عدم امکان مصالح، چنانچه ضمن عقد یا عقد خارج لازم در خصوص امور مالی، شرطی شده باشد، طبق آن عمل می‌شود. در غیر این صورت، هرگاه طلاق بنابه درخواست زوجه نباشد و نیز تقاضای طلاق ناشی از تخلف زن از وظایف همسری یا سوءاخلاق و رفتار وی نباشد، دادگاه به‌ترتیب زیر عمل خواهد کرد:

الف) چنانچه زوجه کارهایی را که شرعاً به‌عهده وی نبوده، به دستور زوج و با عدم قصد تبرع انجام داده باشد و برای دادگاه این وضع ثابت و محرز گردد. دادگاه اجرت‌المثل کارهای انجام‌گرفته را با جلب نظر کارشناس یا به‌کمک عوامل دیگر محاسبه و زوج را به پرداخت آن ملزم می‌نماید.

ب) در غیرمورد بند الف، با توجه به سنوات زندگی مشترک و نوع کارهایی که زوجه در خانه شوهر انجام داده است و وسع مالی زوج، دادگاه مبلغی را از باب بخشش (نحله) برای زوجه تعیین می‌نماید.

همان‌طور که از این تبصره استنباط می‌شود، پرداخت نحله به زوجه، منوط به وجود چند شرط است:

۱. راجع به امور مالی بین زوجین شرطی وجود نداشته باشد.

۲. طلاق به درخواست زوجه نباشد یا طلاق ناشی از تخلف زن از وظایف همسری یا سوءاخلاق و

رفتار وی نباشد.

۳. زن اجرت‌المثلی دریافت نکرده باشد.

پرسشی که مطرح می‌شود این است که آیا پرداخت نحله، تنها منوط به عدم دریافت اجرت‌المثل می‌شود یا منوط به همه موارد مذکور (موارد ۱ تا ۳) می‌باشد؟ در اینکه عدم دریافت اجرت‌المثل شرط پرداخت نحله است تردیدی وجود ندارد، زیرا از عبارت (در مورد غیر بند الف) در بند ۶ تبصره ماده واحده، این موضوع قابل استنباط است.

حال با توجه به تصویب قانون جدید حمایت خانواده، که مطالبه اجرت‌المثل را به عدم وجود شرط بین زوجین راجع به امور مالی و درخواست طلاق تنها از سوی زوج به‌جهت عدم تخلف زن از وظایف همسری و سوءاخلاق و رفتار او منوط نکرده است، آیا می‌توان بیان داشت که پرداخت نحله نیز منوط به

بندهای ۱ و ۲ مذکور نمی‌باشد؟ به عبارت دیگر آیا می‌توان بیان داشت به صرف عدم دریافت اجرت‌المثل زوجه، اعم از اینکه شرطی بین زوجین راجع به امور مالی باشد یا خیر، درخواست طلاق از سوی زوج باشد یا زوجه، زوجه استحقاق دریافت نحله را دارد؟ در ابتدا باید اراده مقنن در خصوص وضع تبصره ۶ ماده واحد، قانون اصلاح مقررات مربوطه به طلاق را بررسی کرد.

قانون‌گذار در این تبصره، به جهت سوءاستفاده شوهر از حق طلاق (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص. ۳۲۳)، جهت جبران شکست روحی زوجه، پرداخت اجرت‌المثل کارهایی که شرعاً برعهده زوجه نبوده و با اثبات شرایط دیگر مقرر کرده بود و در صورت عدم اثبات ادعای زوجه جهت مطالبه اجرت‌المثل، پرداخت نحله را به عنوان ضمانت اجرای دوم سوءاستفاده شوهر از حق طلاق، وضع کرده بود (البته با توجه به شرط انتقال نصف دارایی،^۱ می‌توان نحله را سومین ضمانت اجرا تلقی کرد). سپس قانون‌گذار به این امر پی برده است که مطالبه اجرت‌المثل کارهای زوجه، حق زوجه بوده و ارتباطی به سوءاستفاده شوهر از حق طلاق ندارد و زوجه در هر حال چه در ایام زندگی مشترک و چه در زمان وقوع طلاق می‌تواند اجرت‌المثل را مطالبه کند، به همین جهت، اقدام به وضع تبصره ماده ۳۳۶ قانون مدنی و وضع ماده ۲۹ قانون جدید حمایت خانواده کرده است. به گونه‌ای که اکنون پرداخت اجرت‌المثل به عنوان ضمانت اجرای سوءاستفاده شوهر از حق طلاق مطرح نمی‌گردد، لذا در صورت عدم وجود شرط راجع به امور مالی تنها یک ضمانت اجرا برای اقدام زوج باقی می‌ماند و آن پرداخت نحله خواهد بود.

حال سؤالی که مطرح می‌شود این است که آیا جمع بین اجرت‌المثل و نحله امکان‌پذیر است؟ همان‌طور که بیان شد، پس از کنارگذاشتن اجرت‌المثل به عنوان ضمانت اجرای سوءاستفاده زوج از حق طلاق، دو ضمانت اجرای دیگر باقی خواهد ماند، که شامل شرط راجع به انتقال نصف دارایی و دیگری نحله می‌باشد.

در ماده ۲۹ قانون جدید حمایت خانواده، اجرای شرط ضمن عقد نکاح از جمله شرط راجع به انتقال نصف دارایی، در ردیف الزام به پرداخت اجرت‌المثل زوجه وضع گردیده است، به عبارت دیگر پرداخت اجرت‌المثل، مانع اعمال ضمانت اجرای سوءاستفاده زوج از حق طلاق یعنی اجرای شرط راجع به امور مالی (انتقال نصف دارایی) نمی‌گردد، زیرا اجرت‌المثل حق زوجه می‌باشد و ارتباطی به سوءاستفاده زوج از حق طلاق ندارد.

حال اگر شرطی راجع به امور مالی بین زوجین وجود نداشته باشد، طلاق به درخواست زوج باشد و ناشی از تخلف زن از وظایف همسری یا سوءاخلاق و رفتار وی نباشد و دادگاه طبق ماده ۲۹ قانون جدید حمایت خانواده، حکم به پرداخت اجرت‌المثل صادر نماید، آیا می‌توان به پرداخت نحله حکم داد؟

۱. یکی از شرایط مندرج در سندهای چایی نکاح به شرح زیر است: «ضمن عقد ازدواج، زوجه شرط نمود هرگاه طلاق بنا به درخواست زوجه نباشد و طبق تشخیص دادگاه، تقاضای طلاق ناشی از تخلف زن از وظایف همسری یا سوءاخلاق و رفتار او نبوده باشد، زوج موظف است تا نصف دارایی موجود خود را که در ایام زناشویی با او به دست آورده یا معادل آن را طبق نظر دادگاه به زوجه منتقل نماید.»

با توجه به مطالب مذکور، می‌توان قائل به پرداخت نحله شد، اجرت‌المثل حق زوجه می‌باشد و به‌عنوان ضمانت اجرای سوءاستفادهٔ زوج از حق طلاق مطرح نمی‌گردد، درحالی‌که نحله به‌عنوان ضمانت اجرای سوءاستفادهٔ زوج از حق طلاق مطرح بوده و با اجرت‌المثل قابل جمع است.

لذا هرگاه راجع به امور مالی بین زوجین شرطی وجود نداشته باشد، طلاق به درخواست زوج باشد و ناشی از تخلف زن نباشد، دادگاه حکم به پرداخت نحله صادر می‌نماید، اعم از اینکه حکم به پرداخت اجرت‌المثل صادر شده باشد یا خیر، به‌گونه‌ای که برخی محققان معاصر تصریح کرده‌اند، که مرد باید پس از طلاق، علاوه بر حقوق واجبهٔ زن، مبلغی دیگر به‌عنوان سپاسگزاری به او بپردازد (مطهری، ۱۳۵۷، ص. ۲۱۶). مبنای پرداخت نحله را می‌توان آیهٔ ۲۴۱ سورهٔ بقره بیان کرد، که از آن به‌عنوان متعهٔ طلاق نام برده می‌شود، که بر مبنای آن زوج باید پس از طلاق مبلغی را به‌عنوان متعهٔ طلاق به زن بپردازد. همان‌طور که از این آیهٔ شریفه استفاده می‌شود، زوج هنگام طلاق به زنان پرهیزکار مبلغی را به‌عنوان متعه بپردازد، لذا مطابق با این آیهٔ شریفه، هرگاه طلاق ناشی از تخلف زن از وظایف همسری و یا سوءاخلاق او باشد متعه به او تعلق نخواهد گرفت.

نتیجه‌گیری

مطالبهٔ اجرت‌المثل، حق زوجه می‌باشد و همان‌طور که عده‌ای از فقیهان نظر داده‌اند؛ ارتباطی به زمان طلاق ندارد؛ لذا قانون‌گذار صرف‌نظر از اینکه شرطی راجع به امور مالی بین زوجین شده است یا خیر، یا اینکه طلاق در حال وقوع باشد یا خیر، این حق را در تبصرهٔ مادهٔ ۳۳۶ قانون مدنی به‌صراحت مقرر داشته است، حتی که طبق قاعدهٔ فقهی احترام مال و عمل مسلم غیرقابل انکار است. حتی که قانون‌گذار در سال ۱۳۹۱ در قانون حمایت خانواده، در ردیف مهریه و نفقه قرار داده است. این امر مبین آن است که مقنن مطالبهٔ اجرت‌المثل را حق مسلم زوجه تلقی نموده است، به‌گونه‌ای که ثبت طلاق بدون پرداخت اجرت‌المثلی که دادگاه برای زوجه تعیین کرده است امکان‌پذیر نمی‌باشد مگر با رضایت زوجه.

از سویی دیگر، با توجه به وضع مقررات جدید، اجرت‌المثل به‌عنوان ضمانت اجرای سوءاستفادهٔ زوج از حق طلاق مطرح نمی‌گردد، درحالی‌که می‌توان، نحله را به‌عنوان ضمانت اجرای سوءاستفادهٔ زوج از حق طلاق تلقی کرد و امکان مطالبهٔ هم‌زمان اجرت‌المثل و نحله را، برای زوجه قائل بود. در کل می‌توان گفت که قانون حمایت خانواده موضوع اجرت‌المثل را به تبصرهٔ مادهٔ ۳۳۶ ارجاع داده که طبق آن زوجه در هر زمانی استحقاق دریافت اجرت‌المثل کارهایی را که خارج از وظایف شرعی‌اش و به دستور زوج انجام داده است دارد؛ مشروط بر اینکه این امور را با قصد تبرع انجام نداده باشد و عرف نیز برای آن‌ها اجرت در نظر گرفته باشد.

پیشنهادی که می‌توان مطرح کرد این است که قانون‌گذار ایران با الگوبرداری از مقررات سایر کشورها از جمله کشورهای اسلامی در راستای شفافیت حدود و خلأها در مطالبهٔ اجرت‌المثل، در حد توان و به‌منظور حمایت از زنان حمایت کند. تضییع حقوق مالی زن و حمایت از آن‌ها، ضمن تعیین معیارهایی مانند اصطلاح زناشویی، حداقل و حداکثر خسارت قابل پرداخت به زوجه را در قالب نحله مشخص می‌کند.

منابع

- ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۰۸ق). *لسان العرب* (ج. ۱، چاپ ۱۴). بيروت: دارالاحياء التراث العربی.
- ابهري، حميد؛ طالقان غفاری، مهدي؛ ايوبي، ستاره؛ و نعمتی، احسان. (۱۴۰۱). واکاوی فقهی حقوقی نهاد نخله در پرتو رویه قضایی کشور ایران. *فصلنامه علمی فقه و حقوق نوین*، ۳(۹)، ۷-۲۸.
- اجتهادی، مصطفی. (۱۳۸۲). *دائرة المعارف زن ایرانی*. تهران: مرکز امور مشارکت زنان ریاست جمهوری و بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
- اصفهانی، محمدحسین. (بی تا). *حاشیه المکاسب*. قم: منشورات مکتبه بصیرتی و چاپخانه سلمان فارسی.
- امامی، سیدحسن. (۱۳۶۶). *حقوق مدنی* (ج. ۱، چاپ ۳). تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- انصاری پور، محمدعلی و صادقی مقدم، محمدحسن. (۱۳۸۴). اجرت المثل کارهای زوجه و نقد آرای محاکم در این زمینه. *فصلنامه مدرس علوم انسانی*، ۴۱(۴)، ۱-۲۴.
- بحرانی، یوسف. (۱۴۰۵ق). *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة* (ج. ۲۴). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- بروجردی، سیدحسین. (۱۳۸۰). *جامع احادیث الشیعة فی أحكام الشریعة* (ج. ۲۶). تهران: مطبعة المساحة.
- جزری، مبارک. (بی تا). *النهاية فی غریب الحديث والاثار* (ج. ۴). قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیون.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۶). *حقوق خانواده*. تهران: گنج دانش.
- حامدی، محمدرضا و مکارم، مسعود. (۱۴۲۴ق). *تقریرات کتاب النکاح مکارم شیرازی*. قم: مدرسه امام علی (ع).
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعه*. بیروت: موسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.
- حلی، محمد. (۱۴۱۰ق). *السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی* (ج. دوم). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- خمینی، سیدروح الله. (۱۳۴۸). *کتاب البیع* (ج. سوم، چاپ دوم). موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۰ق). *ارشاد الأذهان إلى أحكام الايمان* (چاپ اول، ص. ۲۱۷). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۲). *لغتنامه* (ج. ۱، چاپ اول). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- شیرازی، زنجانی، سیدموسی. (۱۴۱۹ق). *کتاب نکاح*. قم: موسسه پژوهشی رای پردازان.
- شهید اول، محمد بن مکی. (۱۳۸۳). *لمعه دمشقیه*. تهران: انتشارات خط سوم.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۸۵). *مباحث حقوقی شرح لمعه* (چاپ سوم). تهران: انتشارات مجد.
- صفایی، حسین و امامی، اسداله. (۱۳۸۴). *مختصر حقوق خانواده* (چاپ هشتم). تهران: نشر میزان.
- طریحی، فخرالدین. (۱۴۰۸ق). *مجمع البحرین*. [بی جا]: مکتب نشر الثقافه الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۸). *مبسوط*. تهران: مکتبه المرتضویه.
- فراهدی، خلیل. (۱۴۰۹ق). *کتاب العین* (چاپ دوم). [بی جا]: موسسه دارالهجرة.
- عاملی. (۱۴۱۳ق). *مسالك الافهام فی شرح شرائع الاسلام* (ج. ۸). قم: موسسه معارف الاسلامیه.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۶). *الزامات خارج از قرارداد (ضمان قهری)* (ج. ۱ و ۲، چاپ هفتم). انتشارات دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸). *حقوق مدنی (خانواده)* (ج. ۱، چاپ اول). شرکت سهامی انتشار.
- کریمی، حسین. (۱۳۶۵). *موازين قضایی از دیدگاه امام خمینی*. قم: انتشارات شکوری.
- گرچی، ابوالقاسم؛ حسین صفایی؛ عزت اله عراقی؛ اسداله امامی؛ مرتضی قاسم زاده؛ محمود صادقی؛ عباس برزونی؛ احمد حمیدزاده؛ و بتول اهني. (۱۳۸۴). *بررسی تطبیقی حقوق خانواده*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ماهانامه حقوقی فرهنگی، اجتماعی دادرسی. (۱۳۸۶). *ماهانامه حقوقی فرهنگی، اجتماعی دادرسی*.

محقق داماد، سیدمصطفی. (۱۳۸۶). بررسی فقهی حقوق خانواده (چاپ شانزدهم). نشر علوم اسلامی. مصطفوی، سیدمحمدکاظم. (۱۴۱۷ق). مئة قاعدة فقهیه (چاپ سوم). قم: موسسه النشر الاسلامی التابعة للجماعة المدرسین. محقق حلی، جعفر. (۱۴۰۸ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (چاپ دوم). قم: مؤسسه اسماعیلیان. مطهری، مرتضی. (۱۳۵۷). نظام حقوق زن در اسلام (چاپ هشتم). قم: انتشارات صدرا. معاونت آموزش قوة قضاییه. (۱۳۸۷). مجموعه نشست‌های قضایی، مسائل حقوق مدنی. انتشارات جاودانه. موسسه آموزشی و پژوهشی قضا. (۱۳۹۰). پرسمان فقهی قضایی (۲) (چاپ دوم). قم: نشر قضا. مرکز تحقیقات فقهی قوة قضاییه. (۱۳۸۲). مجموعه آراء فقهی قضایی در امور حقوقی، نکاح ۲. معاونت آموزش و تحقیقات قوة قضاییه. هدایت‌نیا گنجی، فرج‌الله. (۱۳۸۵). حقوق مالی زوجه (اجرت‌المثل، نحله و تعدیل مهریه). ناشر پژوهش.

References

- Ibn Manzūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1408 AH / 1987 AD). *Lisān al-‘Arab* (Vol. 1, 14th ed.). Beirut: Dār al-Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (in Arabic)
- Ebhari, Ḥamid; Tālaqān Ghafārī, Mahdī; Iybi, Setāreh; and Nematī, Ehsān. (1401 SH / 2022 AD). “Vākāwī Fiqhī-Ḥuqūqī Nahād-e Nahleh dar Partow-e Ravī-ye Qezār-ye Keshvar-e Irān” [Jurisprudential and Legal Analysis of the Gift Institution in Light of Judicial Practice in Iran]. *Faslnāmah-ye ‘Elmī Fiqh wa Huqūq-e Nowīn*, 3(9), 7–28. (in Persian)
- Ejtihādī, Moṣṭafā. (1382 SH / 2003 AD). *Dā’irat al-Ma’ārif Zān-e Irānī* [Encyclopedia of Iranian Women's Rights]. Tehran: Markaz-e Umūr-e Mushārakat Zanān-e Riyasat Jomhūrī va Bunyād-e Dāneshnāmeḥ-e Bozorg-e Fārsī. (in Persian)
- Esfahānī, Muḥammad Ḥusayn. (n.d.). *Ḥāshiyat al-Makāsib*. Qom: Manshūrāt Maktabah Basīratī wa Chāpkhānah Salman Fārsī. (in Persian)
- Imāmī, Sayyid Ḥasan. (1366 SH / 1987 AD). *Huqūq-e Madanī* (Vol. 1, 3rd ed.). Tehran: Ketābfurūshī Islāmīyyah. (in Persian)
- Anṣārīpūr, Muḥammad ‘Alī and Ṣādeqī Muqaddam, Muḥammad Ḥasan. (1384 SH / 2005 AD). “Ijtirāt al-Mithl-e Kārḥā-ye Zawjah va Naqd-e Ārā-ye Maḥākem dar In Zemīneh” [Wages of Wife’s Work and Critique of Court Judgments in This Field]. *Faslnāmah-ye Madras-e ‘Ulūm-e Ensānī*, (41), 1–24. (in Persian)
- Bahrānī, Yūsuf. (1405 AH / 1985 AD). *Al-Ḥadā’iq al-Nādirah fī Ahkām al-‘Itrah al-Ṭāhirah* (Vol. 24). Qom: Daftār Intishārāt Islāmī, affiliated with Jāmi‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qom.
- Borūjardī, Sayyid Ḥusayn. (1380 SH / 2001 AD). *Jāmi‘ Ahādīth al-Shī‘ah fī Ahkām al-Sharī‘ah* (Vol. 26). Tehran: Maṭba‘at al-Masāḥah. (in Arabic)
- Jazrī, Mubārak. (n.d.). *Al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-Athar* (Vol. 4). Qom: Mu‘assasat Maṭbū‘āt Ismā‘īliyyūn.
- Ja‘farī Langarūdī, Muḥammad Ja‘far. (1376 SH / 1997 AD). *Huqūq-e Khānevādeh* [Family Law]. Tehran: Ganj Dānesh. (in Persian)
- Ḥāmidī, Muḥammad Riḍā and Makārīm, Mas‘ūd. (1424 AH / 2003 AD). *Taqrīrāt Kitāb al-Nikāḥ Makārīm Shīrāzī*. Qom: Madraseh Imām ‘Alī (‘alayh al-salām).
- Ḥarr ‘Amīlī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1414 AH / 1993 AD). *Wāsi‘ al-Shī‘ah*. Beirut: Mu‘assasat Āl al-Bayt li Iḥyā’ al-Turāth. (in Arabic)
- Ḥillī, Muḥammad. (1410 AH / 1990 AD). *Al-Sarā’ir al-Ḥawī li Tahrīr al-Fatāwā* (Vol. 2). Qom: Daftār Intishārāt Islāmī affiliated with Jāmi‘at al-Mudarrisīn Ḥawzah ‘Ilmiyyah Qom.
- Khomeinī, Sayyid Rūḥullāh. (1348 SH / 1969 AD). *Kitāb al-Bay‘* (Vol. 3, 2nd ed.). Mu‘assasat Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī. (in Persian)

- ‘Allāmah Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf. (1410 AH / 1990 AD). *Irshād al-Adhḥān ilā Ahkām al-Imān* (1st ed., p. 217). Qom: Daftar Intishārāt Islāmī affiliated with Jāmi‘at al-Mudarrisīn. (in Arabic)
- Dihkudā, ‘Alī Akbar. (1372 SH / 1993 AD). *Lughatnāmah* (Vol. 1, 1st ed.). Tehran: Nashr Dāneshgāh-e Tehran. (in Persian)
- Šubayrī Zanjānī, Sayyid Mūsā. (1419 AH / 1998 AD). *Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Mu‘assasat Pazhūhishī Rā‘ipardāz. (in Persian)
- Shahīd Awwal, Muḥammad ibn Makkī. (1383 SH / 2004 AD). *Luma‘at Dimashqīyyah*. Tehran: Intishārāt Khaṭṭ-e Sūm.
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī. (1385 SH / 2006 AD). *Mabāḥith Ḥuqūqīyyah Sharḥ Luma‘ah* (3rd ed.). Tehran: Intishārāt Majd.
- Šafā‘ī, Ḥusayn and Imāmī, ‘Asadullāh. (1384 SH / 2005 AD). *Mukhtaṣar Ḥuqūq-e Khānevādeh* (8th ed.). Tehran: Nashr Mīzān. (in Persian)
- Ṭurayhī, Fakhr al-Dīn. (1408 AH / 1987 AD). *Majma‘ al-Baḥrayn*. [n.p.]: Maktab Nashr al-Ṭaqāfah al-Islāmiyyah.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1378 SH / 1999 AD). *Al-Mabsūṭ*. Tehran: Maktabah al-Murtazawīyya. (in Persian)
- Farāhīdī, Khaliḥ. (1409 AH / 1988 AD). *Kitāb al-‘Ayn* (2nd ed.). [n.p.]: Mu‘assasat Dār al-Hijrah.
- ‘Āmilī. (1413 AH / 1992 AD). *Masālik al-Afḥām fī Sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām* (Vol. 8). Qom: Mu‘assasat Ma‘ārif al-Islāmiyyah.
- Kātūziyān, Nāṣir. (1386 SH / 2007 AD). *Al-Zimāmāt Khārij az al-Qarārdād (Dāmān Qahrī)* (Vols. 1 & 2, 7th ed.). Tehran: Nashr Dāneshgāh-e Tehran.
- Kātūziyān, Nāṣir. (1388 SH / 2009 AD). *Ḥuqūq-e Madanī (Khānevādeh)* (Vol. 1, 1st ed.). Tehran: Sherkat Sahāmī-ye Intishār.
- Karīmī, Ḥosayn. (1365 SH / 1986 AD). *Mavāzīn-e Qazā‘ī az Nīgāh-e Imām Khomeinī*. Qom: Intishārāt Šokūrī. (in Persian)
- Garjī, Abū al-Qāsim; Ḥusayn Šafā‘ī; ‘Izzatullāh ‘Irāqī; ‘Asadullāh Imāmī; Moṭadā Qāsimzādeh; Maḥmūd Šādeqī; ‘Abbās Barzū‘ī; Aḥmad Hamīdzādeh; and Batūl Āhanī. (1384 SH / 2005 AD). *Barrasī-ye Tatbīqī-ye Ḥuqūq-e Khānevādeh* [Comparative Study of Family Law]. Tehran: Intishārāt Dāneshgāh-e Tehran. (in Persian)
- Māhnāmah-ye Ḥuqūqī Farhangī Ejtemā‘ī Dādrasī*. (1386 SH / 2007 AD). *Māhnāmah-ye Ḥuqūqī Farhangī Ejtemā‘ī Dādrasī*. (in Persian)
- Muḥaqqiq Dāmād, Sayyid Muṣṭafā. (1386 SH / 2007 AD). *Barrasī Fiqhī-ye Ḥuqūq-e Khānevādeh* (16th ed.). Nashr ‘Ulūm-e Islāmī. (in Persian)
- Muṣṭafawī, Sayyid Muḥammad Kāzim. (1417 AH / 1997 AD). *Mi‘at Qā‘idah Fiqhiyyah* (3rd ed.). Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī. (in Persian)
- Muḥaqqiq Ḥillī, Ja‘far. (1408 AH / 1987 AD). *Sharā‘i‘ al-Islām fī Masā‘il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām* (2nd ed.). Qom: Mu‘assasat Ismā‘īliyyān.
- Moṭahharī, Murtadā. (1357 SH / 1978 AD). *Nizām-e Ḥuqūq-e Zan dar Islām* (8th ed.). Qom: Intishārāt Šadrā. (in Persian)
- Mo‘āvenat Āmūzesh-e Qovveh Qazā‘īyah. (1387 SH / 2008 AD). *Majmū‘eh-ye Nešt-hā-ye Qazā‘ī, Masā‘el-e Ḥuqūq-e Madanī*. Nashr-e Jāvidāneh. (in Persian)
- Mo‘asseseyeh Āmūzeshī va Pazhūheshī-ye Qazā. (1390 SH / 2011 AD). *Porsmān-e Fiqhī-ye Qazā‘ī* (2) (2nd ed.). Qom: Nashr-e Qazā. (in Persian)
- Markaz-e Taḥqīqāt-e Fiqhī Qovveh Qazā‘īyah. (1382 SH / 2003 AD). *Majmū‘eh Ārā-ye Fiqhī-ye Qazā‘ī dar Umūr-e Ḥuqūqī, Nikāḥ 2*. Āmūzesh va Taḥqīqāt-e Qovveh Qazā‘īyah. (in Persian)
- Hedayat-Niyā Ganjī, Farajollāh. (1385 SH / 2006 AD). *Ḥuqūq-e Mālī-ye Zawjah* [Wife’s Property Rights: Wages of Work, Naḥlah, and Adjusting Dowry]. Nāṣar-e Pazhūhesh. (in Persian)